

**ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРИНИНГ УМУМИЙ ВА ЯККА
ПРОФИЛАКТИКАСИНИНГ ТУШУНЧАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
ДАВР ТАЛАБИ**

Э.Э. Исаев

©Ўзбекистон Республикаси Қриминология тадқиқоти институти
мустақил изланувчиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18359910>

Аннотация. Мақолада Янги Ўзбекистон шароитида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси тушунчаларини такомиллаштириш масалалари ҳар томонлама илмий таҳлил қилинади. Аввало, “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги ЎРҚ-371-сон ва “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги ЎРҚ-263-сон Қонунларида профилактика тизимининг ҳуқуқий асослари, умумий ва якка профилактика тушунчаларининг қай даражада акс этгани кўриб чиқилади. Маҳаллий (Б.А. Умирзақов, Н.Т. Исмоилов, С.Б. Хўжақулов, Ф.М. Мухитдинов, З.Н. Эсанова, Ф. Мирўктамова, А.Х. Саидов ва бошқалар) ҳамда хорижий (А.А. Бакаев, А.А. Беженцев, Н.И. Пишикина, F.E. Zimring, B.C. Feld, I. Waller, M. Rosenberg, J. Mercy ва бошқалар) ҳуқуқишунос олимларнинг илмий-назарий қарашлари қиёсий таҳлил қилинар экан, “умумий/махсус/якка профилактика”, “primary/secondary/tertiary prevention” ва “public health model” концепциялари ўзаро уйғунлигини топади. Қиёсий-ҳуқуқий таҳлил асосида Россия, Германия, Англия ва Уэльс, АҚШ, Франция, Испания қонунчилигида вояга етмаганлар профилактикаси институтлари ўрганилиб, Ўзбекистон қонунчилигидаги асосий ҳуқуқий бўйлиқлар – умумий ва якка профилактика таърифларининг ноаниқлиги, субъектлар тизимининг парчаланганлиги, болалар институционал ҳимоясининг етарли даражада қонунан мустаҳкамланмагани – аниқлаб берилади. Муаллиф томонидан ЎРҚ-263-сон Қонун 3-моддасида умумий ва якка профилактика тушунчаларини қайта ифода этиш, профилактика субъектларини тоифалар бўйича гуруҳлаш, Болалар омбудсмани ва Миллий комиссия ваколатларини кенгайтириш, якка профилактикада “кейс-конференция” механизмларини қонун даражасида жорий этиш бўйича илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: вояга етмаганлар, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, умумий профилактика, якка (индивидуал) профилактика, виктимологик профилактика, ювенал адлия, public health model, primary/secondary/tertiary prevention, миллий қонунчилик, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОНЯТИЙ ОБЩЕГО И ИНДИВИДУАЛЬНОГО
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ –
ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ**

Аннотация. В статье комплексно исследуются проблемы совершенствования понятий общего и индивидуального (якка) предупреждения правонарушений несовершеннолетних в условиях «Нового Узбекистана». Анализируется нормативно-правовая база Республики Узбекистан, прежде всего законы «О профилактике правонарушений» (ЗРУ-371) и «О профилактике безнадзорности и правонарушений

несовершеннолетних» (ЗРУ-263), с точки зрения отражения в них целостной системы общей, специальной, индивидуальной и виктимологической профилактики. На основе изучения научных трудов национальных и зарубежных исследователей (Б.А. Умирзаков, Н.Т. Исмоилов, С.Б. Хужакулов, Ф.М. Мухитдинов, З.Н. Эсанова, Ф. Мирўктамова, А.Х. Саидов, А.А. Бакаев, А.А. Беженцев, Н.И. Пишикина, F.E. Zimring, B.C. Feld, I. Waller, M. Rosenberg, J. Mercy и др.) проводится доктринальный анализ категорий «общее/индивидуальное предупреждение», «primary/secondary/tertiary prevention», «public health model». Сравнительно-правовой обзор законодательства России (ФЗ №120-ФЗ), Германии (SGB VIII), Англии и Уэльса (Crime and Disorder Act 1998), США (JJDPА), Франции (CJPM), Испании (Ley Orgánica 5/2000) позволяет выявить ключевые правовые лакуны узбекского закона ЗРУ-263: отсутствие четких дефиниций общего и индивидуального предупреждения, фрагментарность системы субъектов, недостаточная нормативная фиксация институциональной защиты прав ребенка. В работе обосновываются предложения по обновлению понятийного аппарата статьи 3 ЗРУ-263, по классификации субъектов профилактики (центральные органы, субъекты общей, специальной и индивидуальной профилактики, институты гражданского общества), усилению роли Детского омбудсмена и Национальной комиссии по делам детей, а также по законодательному закреплению межведомственного механизма «кейс-конференций» в сфере индивидуальной профилактики.

Ключевые слова: несовершеннолетние, профилактика правонарушений, общее предупреждение, индивидуальное предупреждение, виктимологическая профилактика, ювенальная юстиция, public health model, primary/secondary/tertiary prevention, национальное законодательство, сравнительно-правовой анализ.

IMPROVING THE CONCEPTS OF GENERAL AND INDIVIDUAL PREVENTION OF JUVENILE OFFENDING AS A REQUIREMENT OF THE TIMES

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the need to refine the concepts of general and individual prevention of juvenile offending in the context of “New Uzbekistan”. It examines the national legal framework, in particular the Laws of the Republic of Uzbekistan “On Prevention of Offences” (ZRU-371) and “On Prevention of Neglect and Delinquency among Minors” (ZRU-263), focusing on how far they reflect an integrated system of general, special, individual and victimological prevention. Drawing on the works of Uzbek and foreign scholars (B.A. Umirzakov, N.T. Ismoilov, S.B. Khojakulov, F.M. Mukhitdinov, Z.N. Esanova, F. Miroktamova, A.Kh. Saidov, A.A. Bakaev, A.A. Bezhenzev, N.I. Pishikina, F.E. Zimring, B.C. Feld, I. Waller, M. Rosenberg, J. Mercy, etc.), the paper analyses doctrinal approaches to “general/individual prevention”, the “primary/secondary/tertiary prevention” model and the public health approach to crime prevention. A comparative review of legislation in Russia (Federal Law No.120-FZ), Germany (SGB VIII), England and Wales (Crime and Disorder Act 1998), the USA (JJDPА), France (CJPM) and Spain (Ley Orgánica 5/2000) highlights key gaps in Uzbek Law ZRU-263: the lack of precise statutory definitions of general and individual prevention, fragmentation of the system of responsible actors, and insufficient legal entrenchment of child-protection institutions. The article proposes to update the conceptual framework of Article 3 of ZRU-263, to classify prevention actors into clear categories (central

policy-making bodies, general prevention actors, special and individual prevention actors, civil society institutions), to strengthen the mandate of the Children's Ombudsman and the National Commission on Children's Issues, and to introduce an inter-agency "case conference" mechanism at the level of individual prevention.

Keywords: *juveniles, prevention of offending, general prevention, individual prevention, victimological prevention, juvenile justice, public health model, primary/secondary/tertiary prevention, national legislation, comparative legal analysis.*

Янги Ўзбекистонда вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси умумий ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тизимининг ажралмас қисми сифатида шаклланиб, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ жамоат хавфсизлиги сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътироф этилди. Бу йўналишнинг ҳуқуқий пойдевори, аввало, 2014 йил 14 майда қабул қилинган *“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”*ги ЎРҚ-371-сон Қонунида профилактика *“ҳуқуқ-тартиботни сақлаш ва мустаҳкамлаш, ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва бартараф этиш, шунингдек ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабаблари ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш мақсадида қўлланиладиган умумий, махсус, якка тартибдаги ва виқтимологик профилактика чора-тадбирлари тизими”* сифатида таърифланиши орқали мустаҳкамланган¹. Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш эса ушбу умумий концепциянинг махсус соҳавий давоми сифатида 2010 йил 29 сентябрдаги *“Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”*ги ЎРҚ-263-сон Қонунда алоҳида тартибга солинган бўлиб, унда вояга етмаганларнинг назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликларига имкон бераётган сабаб ва шарт-шароитларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш мазкур соҳа қонунчилигининг асосий мақсади сифатида белгилаб қўйилган².

Мазкур қонун ҳужжатлари вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикасини ягона ҳуқуқий институт тарзида шакллантирилган. Хусусан, умумий профилактика – ўсмирлар ҳаёти кечаётган оила, таълим муассасаси, маҳалла, оммавий ахборот макони каби ижтимоий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган кенг камровли, макродаражадаги чора-тадбирлар мажмуасидир. Шунингдек, якка профилактика эса – аниқ вояга етмаган шахснинг хулқ-атвори, унинг ижтимоий-маиший шароити, ҳуқуқбузарлик содир этишга мойиллиги ва *“хавфли”* ижтимоий ҳолатини эътиборга олган ҳолда индивидуал таъсир кўрсатиш усуллари тизими сифатида намоён бўлади. Дарҳақиқат, бугунги кунда *“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”*ги Қонунда умумий, махсус, якка ва виқтимологик профилактиканинг бир бутун тизим сифатида белгиланиши жумладан, 23 ва 29-моддаларда умумий ҳамда якка профилактика чора-тадбирларининг мазмун-моҳияти очиб берилиши, ушбу институтни вояга етмаганлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг *“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”*ги Қонуни. 2014 йил 14 май. ЎРҚ-371. 3-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 29 сентябрь *“Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”*ги ЎРҚ-263-сон Қонуни // lex.uz.

билан ишлаш соҳасида ҳам тизимли ва комплекс ёндашувни талаб этади³. Бунда ички ишлар органлари, таълим муассасалари, маҳалла ва фуқаролар йиғинлари, Ёшлар ишлари агентлиги, болалар масалалари бўйича комиссиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва бошқа фуқаролик жамияти институтлари вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасининг ўзаро боғланган субъектлари тизимини ташкил этади, уларнинг вазифаси эса ўсмирлар учун ҳуқуқий, психологик ва ижтимоий жиҳатдан хавфсиз муҳитни таъминлашдан иборатдир⁴.

Дунё криминологияси ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси назариясида ҳам “умумий” ва “якка” профилактика тушунчалари жиноятчиликка хусусан, вояга етмаганлар жиноятчилигига қарши курашишнинг асосий категориялари сифатида изчил қўлланиб келинмоқда. Классик ва замонавий тадқиқотларда профилактика, аввало, жиноят содир этилгандан кейинги жазо қўллаш эмас, балки ҳуқуқбузарликлар сабаб ва шарт-шароитларини барвақт аниқлаш, уларга чек қўйиш шунингдек, уларни бартараф этишга қаратилган мақсадли фаолият сифатида талқин этилади. Шу ўринда, 1990 йилда қабул қилинган Вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олишга оид БМТнинг Эр-Рияд йўриқномаларида (*Riyadh Guidelines*) ўсмирлар жиноятчилиги профилактикаси жамият ривожланишининг ажралмас қисми сифатида талқин этилиб, болалар манфаатларини устувор қўйган ҳолда оила, мактаб, маҳалла, оммавий ахборот воситалари ва давлат органларининг узвий ҳамкорлигини таъминлаш зарурлиги, профилактика фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар эмас, балки кенг жамоатчилик ва фуқаролик жамиятининг биргаликдаги масъулияти экани алоҳида таъкидланган⁵. Шу боис, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг умумий ва якка профилактикасининг тушунчаси, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ҳамда субъектлар тизимини ҳар томонлама тадқиқ этиш, маҳаллий ва хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг мазкур масалага оид илмий-назарий қарашларини таққослама таҳлил қилиш, шунингдек, миллий қонунчиликда мавжуд нормаларни халқаро меъёр ва стандартлар билан уйғунлаштириш ушбу параграф доирасидаги изланишларнинг асосий методологик пойдеворини ташкил этади. Бунда, хусусан, “умумий профилактика” ва “якка профилактика” категорияларининг мазмун-моҳиятини очиб бериш, уларнинг ўзаро нисбати ва фарқланиш мезонларини аниқлаш, профилактика субъектларининг ваколатлари ҳамда ўзаро ҳамкорлик механизмларини тизимли ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда, табиий равишда қуйидаги ўринли савол туғилади: *бугунги кунда маҳаллий ва хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси масалаларига оид илмий-назарий ёндашувлари қандай*

³ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон “*Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида*”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2014. – № 20. – 17-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 29 сентябрдаги ЎРҚ-263-сон “*Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида*”ги Қонуниен 8-моддаси; Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон “*Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида*”ги Қонуни.

⁵ United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines), GA res. 45/112, 14.12.1990, I-бўлим, 1–6-бандлар.

мазмунда намоён бўлмоқда? Олиб борилган илмий изланишлар шуни кўрсатадики, турли ҳуқуқий мактаб ва илмий анъаналар доирасида профилактиканинг мақсад ва вазифалари, унинг турлари, шакллари ҳамда субъектлари бўйича бир қатор умумий ва баҳсли нуқтайи назарлар шаклланган бўлиб, ушбу қарашларнинг мазмунини таҳлил қилиш, улардаги илғор ғоя ва концепцияларни миллий қонунчиликни такомиллаштириш жараёнига интеграция қилиш мазкур тадқиқотнинг кейинги қисмларида босқичма-босқич очиб берилади.

Олиб борилган илмий изланишлар шуни кўрсатадики, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси масаласи миллий криминология мактабида бир қатор тадқиқотчилар томонидан турли кесимларда (*детерминация, умумий профилактика, индивидуал профилактика, виктимология, жиноят-ижроия босқичи*) атрофлича ўрганилган бўлса-да, ушбу институтни тўлиқ “*ягона тизим*” сифатида, унинг барча субъектлари, шакллари ва даражаларини жамоат хавфсизлиги билан боғлиқ ҳолда комплекс равишда тадқиқ этишга қаратилган ишлар ҳануз етарли эмас.

Жумладан, Б.А. Умирзақовнинг “*Вояга етмаганлар жиноятчилигининг криминологик тавсифи ва олдини олишни такомиллаштириш*” мавзусидаги диссертациясида вояга етмаганлар жиноятчилигини детерминация қилувчи омиллар тизими, унинг тузилиши ва динамикаси эмпирик маълумотлар асосида қайта тикланади ҳамда профилактик таъсирнинг умумий, махсус ва якка даражаларини ўзаро боғлиқ, уйғун жараён сифатида ташкил этиш зарурати илмий асосланади⁶. Муаллиф профилактик тадбирларнинг ҳар бир даражаси алоҳида эмас, балки “*бир-бирини тўлдирувчи ва компенсацияловчи босқичлар*”дан иборат эканини таъкидлаб, профилактиканинг ҳуқуқий, ташкилий ва психологик воситаларини умумий концептуал моделда ифодалайди. Бу ҳулосалар вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини “*ягона тизим*” сифатида кўриш ва профилактиканинг турлари ўртасидаги функционал боғлиқликни аниқлаш учун муҳим методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Жиноят-ижроия босқичидаги профилактика йўналишини А.А. Сайдуллоев ва С.С. Култураеванинг ишлари алоҳида тўлдириб беради. А.А. Сайдуллоев «*Вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони ижро этиш: Тожикистон ва Ўзбекистон қонунчилиги ва амалиётининг қиёсий таҳлили*» мавзусидаги диссертациясида жазони ижро этиш муассасаларида тарбиявий-реабилитацион механизмлар, ҳуқуқий кафолатлар ва ресоциализация чораларини қиёсий таҳлил қилади ҳамда уларни вояга етмаганларга нисбатан “*иккиламчи профилактика*”нинг институционал таркибий қисми сифатида такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади⁷. С.С. Култураева эса “*Вояга етмаганларга нисбатан тайинланган озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишни такомиллаштириш*” мавзусидаги диссертациясида тарбия колонияларида индивидуал тарбия, психологик ёрдам дастурларини кучайтириш, постпенитенциар

⁶ Умирзақов Б.А. Вояга етмаганлар жиноятчилигининг криминологик тавсифи ва олдини олишни такомиллаштириш: автореф. дис. ... фалсафа докт. (юр. фанлар). – Тошкент, 2021. – 57 б.

⁷ Сайдуллоев А.А. Вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони ижро этиш: Тожикистон ва Ўзбекистон қонунчилиги ва амалиётининг қиёсий таҳлили: автореф. дис. ... фалсафа докт. (юр. фанлар). – Тошкент, 2023 й. // <https://oak.uz/pages/17360>

назорат ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш механизмларини кенгайтириш орқали қайта жиноят чорак хавфини камайтириш йўллари илмий жиҳатдан асослайди⁸. Бу ёндашувлар жазони ижро этиш босқичини фақат жазо эмас, балки вояга етмаганларнинг жамиятга қайтиши учун муҳим профилактик ресурс сифатида кўради.

Профилактиканинг умумий-назарий моделини шакллантиришда *И.Исмоилов, Қ.Р.Абдурасулова, И.Ю. Фазилов* томонидан тайёрлаган “Криминология. Умумий қисм” дарслиги алоҳида аҳамият касб этади⁹. Унда профилактика ҳуқуқбузарликларнинг сабаб ва шароитларини аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган, умумий, махсус, якка ҳамда виктимологик профилактикадан иборат комплекс ижтимоий-ҳуқуқий институт сифатида талқин этилади. Муаллифлар умумий профилактикани макродаражада – жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий сиёсат, таълим, маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган тизимли чоралар; якка профилактикани эса алоҳида шахсга манзилли таъсир кўрсатувчи педагогик, психологик ва ҳуқуқий технологиялар мажмуи сифатида ажратиб, уларнинг ўзаро уйғунлигини концептуал асослайдилар.

Н.Т. Исмоиловнинг “Вояга етмаганлар жиноятларининг индивидуал олдини олиш муаммолари” мавзусидаги диссертациясида якка профилактика мустақил назарий категория сифатида чуқур тадқиқ этилади¹⁰. Муаллиф индивидуал профилактик ишни муайян вояга етмаган шахснинг хулқ-атвор траекториясини тузатишга қаратилган педагогик, психологик ва ҳуқуқий технологиялар тизими сифатида таърифлайди; унда якка профилактиканинг мақсад ва вазифалари, субъектлар доираси (*ички ишлар органлари профилактика инспекторлари, таълим муассасалари педагоглари, психологлар, маҳалла фаоллари, болалар масалалари комиссиялари ва бошқалар*), шунингдек таъсир шакллари ва усуллари илмий асосда аниқлаштирилади. Бу ишда, шунингдек, профилактика субъектларининг маълумотлар алмашиш, ягона реестрлар ва мониторинг тизимлари асосида ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш зарурлиги таъкидланади.

Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг виктимологик ўлчами *И.Ф. Зоирова* томонидан “Вояга етмаганлар виктимологияси: назарий ва амалий муаммолар” мавзусидаги тадқиқотда ёритилган¹¹. Унда вояга етмаганлар “*ўзига нисбатан жиноят содир этилиши хавфи юқори бўлган ижтимоий гуруҳ*” сифатида тавсифланиб, уларнинг виктимологик хусусиятлари (*оилавий муҳит, тарбиядаги камчиликлар, психологик заифлик, онлайн-муҳит таъсири ва ҳ.к.*) таҳлил этилади. Муаллиф профилактиканинг виктимологик йўналишини – вояга етмаганларнинг ўзини ҳимоя қилиш қобилиятини ошириш, хавфли муҳит ва алоқалардан ҳимоя қилишга қаратилган комплекс чора-тадбирлар тизими сифатида асослаб, умумий ва якка профилактика билан узвий

⁸ *Култураева С.С.* Вояга етмаганларга нисбатан тайинланган озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишни такомиллаштириш: дис. ... фалсафа докт. (юр. фанлар). – Тошкент давлат юридик университети, Тошкент, 2025 й. // <https://uza.uz>

⁹ *Исмоилов И., Абдурасулова Қ.Р., Фазилов И.Ю.* ва бошқ. Криминология. Умумий қисм: дарслик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015.

¹⁰ *Исмоилов Н.Т.* Вояга етмаганлар жиноятларининг индивидуал олдини олиш муаммолари: дис. ... юрид. фан. номз. – Тошкент, 2006.

¹¹ *Зоирова И.Ф.* Вояга етмаганлар виктимологияси: назарий ва амалий муаммолар: магистрлик диссертацияси. – Тошкент, 2022. 45-46 бетлар.

боғлиқ ҳолда кўради. Бу позиция умумий криминология ва виктимология дарсликларида ҳам ҳуқуқшунос олимлар *М.Х. Рустамбаев, С.С. Ниёзова* ва бошқалар томонидан қўллаб-қувватланади¹², яъни виктимологик профилактика умумий профилактиканинг ажралмас таркибий қисми сифатида талқин қилинади.

Айнан шу ерда *Ф.М. Мухитдиновнинг* виктимология ва жиноят-процессуал ҳуқуқ бўйича ишлари умумий ва яқка профилактика назариясини чуқурлаштириб беради. Унинг *“Жиноят процесси: моҳият, мазмун, шакл”* монографиясида жиноят-процессуал шакл ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий пойдевори сифатида талқин этилиб, айбланувчи, жабрланувчи ва бошқа иштирокчилар ҳуқуқларининг кафолатланган ҳимояси айтилган пайтнинг ўзида профилактик функцияни ҳам бажариши илгари сурилади¹³. Муаллиф процессуал шаклнинг аниқ, барқарор ва қонуний тартибга солиниши ишончли суд-ҳимоя механизми орқали фуқаролар онгида қонунга ҳурмат, жазо муқаррарлиги ва адолатга ишончни шакллантиришини, бу эса умумий профилактиканинг муҳим элементи эканини асослайди¹⁴.

Ф.М. Мухитдиновнинг “Жабрланувчи ҳақидаги таълимот асослари” ўқув-услубий қўлланмаси эса жабрланувчи шахснинг ҳуқуқий мақоми, унинг процесстаги ролини системали ёритиш билан бирга, виктим ҳулқ-атвор тушунчаси ва унинг профилактикадаги ўрнига алоҳида эътибор қаратади¹⁵. У жабрланувчининг фақат *“қонун ҳимояси объекти”* эмас, балки муайян ижтимоий-психологик хусусиятларга эга фаол субъект эканини кўрсатади; жабрланувчининг девиант ёки виктим ҳулқ-атвори айрим ҳолларда жиноят ҳолатини вужудга келтирувчи шарт-шароитлардан бирига айланиши мумкинлигини таъкидлайди. Шу боис, муаллиф виктимологик профилактикани – жабрланувчи ва потенциал жабрланувчиларнинг ҳулқ-атворини тўғри йўналтириш, уларни ҳуқуқий ва психологик жиҳатдан ҳимоя қилиш, *“таваккалчи”* ҳулқ-атворни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар тизими сифатида талқин этади.

Муаллифнинг *“Виктим ҳулқ-атворга эга жабрланувчиларнинг виктимологик профилактикаси”* номли мақоласида виктим ҳулқ-атвор тушунчаси, унинг турлари ва ижтимоий-психологик омиллари тадқиқ этилиб, бундай шахслар билан индивидуал ишлаш – ахлоқий-маънавий тарбия, психокоррекция, ҳуқуқий маслаҳат, ижтимоий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари яқка профилактиканинг муҳими сифатида асосланади¹⁶.

¹² *Rustambayev M.X., Niyozova S.S.* Viktimologiya Umumiy qism. Darslik// Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2021. – 239 b.

¹³ *Мухитдинов Ф.М.* Жиноят процесси: моҳият, мазмун, шакл: монография. – Т.: Адолат, 2002. – 320 б.

¹⁴ *Мухитдинов Ф.М.* Жиноят-процессуал шакл: назарий ва методологик муаммолар: дис. ... юрид. фан. докт. – Тошкент, 2005.

¹⁵ *Мухитдинов Ф.М.* Жабрланувчи ҳақидаги таълимот асослари: ўқув-услубий қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 208 б.

¹⁶ *Мухитдинов Ф.М.* Виктим ҳулқ-атворга эга жабрланувчиларнинг виктимологик профилактикаси // Ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг долзарб муаммолари: назария, амалиёт ва қонунчилик таҳлили: Республика илмий-амалий конференция материаллари (31.03.2022) / Масъул муҳаррир Қ.Р. Абдурасулова. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. – Б. 79–81.

У, хусусан, хавфли девиант муҳитга мойил, ўзини ҳимоя қилиш кўникмалари заиф, интернет ва субмаданият таъсирига тез берилувчи вояга етмаганлар гуруҳини юқори виктим хавф-гуруҳи сифатида кўрсатиб, улар билан индивидуал, кўп тармоқли профилактик иш юритиш зарурлигини таъкидлайди.

Сўнгги йилларда *Ф.М. Мухитдиновнинг* девиант ва жиноий хулқ-атвор назариясида “стигма” тушунчасига бағишланган мақоласи ҳам жамоат хавфсизлиги ва профилактика нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этмоқда. Муаллиф стигматизациянинг салбий таъсирини кўрсатиб, жиноят содир этган ёки “хавф гуруҳи”даги вояга етмаганларни жамиятдан четлатиш, уларга нисбатан «ярашмайдиган тамға» кўйиш қайта жиноятчилик хавфини ошириши, шунинг учун профилактика моделлари реабилитация ва ресоциализация тамойилларига таянишини, болаларга дўстона муносабат (child-friendly) сиёсатни талаб этишини илгари сурган¹⁷. Бу қарашлар, ўз навбатида, умумий профилактиканинг гуманистик, инсонпарвар мазмунини кучайтиради.

Шунингдек, норматив-ҳуқуқий асослар ва халқаро стандартлар билан уйғунлашув масаласи *А. Набиеванинг* ишларида алоҳида ўрин тутди. Муаллиф вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг олдини олишни тўғридан-тўғри инсон ҳуқуқлари ва бола ҳимояси билан боғлиқ соҳалар қаторида кўриб, Ўзбекистон қонунчилигида “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонун, “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонун ҳамда БМТнинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияси нормаларининг ўзаро уйғунлашувини таҳлил қилади¹⁸. Унинг фикрича, миллий қонунчиликда умумий ва яқка профилактика тушунчалари етарлича мустаҳкамланган бўлса-да, амалиётда уларни ажратиш мезонлари ва институционал механизмларда бир қатор ноаниқликлар мавжуд бўлиб, булар вояга етмаганлар билан ишлашда манзилли ёндашувнинг заифлашишига олиб келади.

“Криминология” дарслигининг умумий ва махсус қисмларида ёшлар ва вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий профилактикаси институционал модели ишлаб чиқилган бўлиб, унда профилактика субъектлари (*ички ишлар органлари, таълим муассасалари, маҳалла ва фуқаролар йиғинлари, болалар масалалари бўйича комиссиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва бошқалар*) ўртасидаги ҳамкорлик “*давлат-жамоат механизми*” сифатида ёритилади¹⁹. Бунда профилактика фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар вазифаси эмас, балки кенг жамоатчилик иштирокида амалга ошириладиган комплекс ижтимоий-ҳуқуқий фаолият экани қайд этилади.

С.Б. Хўжақуловнинг “Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш (ички ишлар органлари фаолияти мисолида)” мавзусидаги диссертацияси ва шу номдаги монографиясида умумий профилактиканинг ҳуқуқий-ташкилий воситалари, профилактика субъектлари ўртасидаги функционал ҳамкорлик ва

¹⁷ *Мухитдинов Ф.М.* “Стигма” как важное понятие девиантного и преступного поведения в криминологии // *Хуқуқий олам.* – 2024. – №1.

¹⁸ *Набиева А.* Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари ва уларнинг олдини олишнинг ҳуқуқий асослари // Самарқанд вилоят адлия бошқармаси ахборот портали. – 2020 й.

¹⁹ *Исмоилов И., Абдурашулова Қ.Р., Фазилов И.Ю. ва бошқ.* Криминология. Умумий қисм: дарслик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015 й. // *Криминология. Махсус қисм: дарслик* / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015 й.

идоралараро ўзаро мувофиқлаштириш муаммолари атрофлича тадқиқ этилади²⁰. Муаллиф ички ишлар органлари профилактика хизматининг вазифаларини қайта кўриб чиқиш, профилактика инспекторларининг ҳудудий жамоат тузилмалари билан ҳамкорлигини кучайтириш, профилактика фаолиятида рискларга асосланган ёндашувни жорий этиш каби тақлифларни илгари суради. Бу, ўз навбатида, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий профилактикасини замонавий талаблар асосида самарали ташкил этиш учун мустаҳкам назарий-амалий платформа яратади.

Шу билан бирга, юртимизда вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, оилавий низоларни барвақт ҳал этиш ҳамда вояга етмаганлар одил судлови тизимини такомиллаштириш масалаларига бағишланган маҳаллий олимлар тадқиқотлари ушбу платформани янада бойитиб, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва яқка профилактикаси назарий асосларини шакллантириш ва ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшган. Жумладан, *З.Н. Эсанова, Ф. Мирўктамова* ҳамда *А.Х. Саидов* раҳбарлигида тайёрланган “Бола ҳуқуқлари мониторинги” номли қўлланма мазкур масалани турли ҳуқуқ соҳалари кесимида ўрганиб, вояга етмаганларнинг ҳуқуқий ҳимояси ва профилактика тизимини комплекс ёритиб беради.

Хусусан, *З.Н. Эсанова* ўзининг “Бола тарбияси билан боғлиқ низоларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари” номли монографиясида болалар тарбияси билан боғлиқ низоли ишларни судда кўришнинг ўзига хос процессуал жиҳатларини чуқур таҳлил қилади. Муаллиф бола манфаатларини устувор қўйиш, суд томонидан қариндошлик, оилавий муҳит, юқори мансабдор органлар (*ҳомийлик ва васийлик органлари, таълим муассасалари ва ҳ.к.*) билан ўзаро ҳамкорликда мураккаб баҳолаш ўтказиш зарурлигини таъкидлайди²¹. Бундан ташқари у, бола қайси ота-онаси ёки қариндоши тарбиясида қолиши тўғрисидаги қарорни фақат формал ҳуқуқий далиллар эмас, балки боланинг психологик ҳолати, оилавий муҳит барқарорлиги, зўравонлик ёки безъятиборлик хавфи каби омилларни ҳисобга олган ҳолда қабул қилиш лозим. Бу ёндашув вояга етмаган шахснинг ҳимоясиз қолиши, оилавий зўравонлик ёки ижтимоий беқарорликка тушишига йўл қўймасликка, демак, унинг келажақда ҳуқуқбузарликка мойил бўлиб қолишини индивидуал профилактика нуқтаи назаридан барвақт чеклашга хизмат қилади. Шу маънода, *З.Н. Эсанова* томонидан ишлаб чиқилган процессуал тақлифлар (*болалар иштирокидаги ишлар бўйича судьяларни ихтисослаштириш, боланинг фикрини эшитиш тартибини аниқ белгилаш, психолог-эксперт хулосаларини мажбурий тартибда қўллаш ва ҳ.к.*) вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг яқка профилактикаси учун муҳим ҳуқуқий кафолат сифатида талқин этилиши мумкин.

Ф. Мирўктамованинг бўлса ўзининг “*Халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда вояга етмаганлар одил судлови тизимига оид миллий қонунчиликни такомиллаштириш*

²⁰ *Хўжақулов С.Б.* Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш: монография. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. – 40 б.; шу муаллиф. Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш (ички ишлар органлари фаолияти мисолида): автореф. дис. ... фалсафа докт. (юр. фанлар). – Т.: 2018 й. // library.ziyounet.uz

²¹ *Мирсағатов Қ.Х.* Ишга тиклаш тўғрисидаги меҳнат низоларини судда кўришнинг процессуал хусусиятлари: юрид. фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Б. 7. <https://proacademy.uz/>

юзасидан амалий таклифлар” мавзудаги илмий мақоласида вояга етмаганлар одил судлови тизимини БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”²²ги конвенцияси, *Болалар одил судловига оид Пекин қоидалари*²³, *Эр-Рияд йўриқномалари*²⁴ ва бошқа халқаро стандартлар билан уйғунлаштириш заруратини илмий жиҳатдан асослайди.

Муаллиф миллий қонунчиликда вояга етмаган шахслар билан боғлиқ жиноят ишларини кўришда репрессив чоралардан кўра тарбиявий, қайта ижтимоийлаштирувчи (ресосоциализация) ва реабилитацион механизмларни кучайтириш лозимлигини таъкидлайди. Мақолада махсус вояга етмаганлар судларини ташкил этиш, тергов ва суд босқичида боланинг процессуал мақомини алоҳида стандартлар асосида белгиловчи нормаларни аниқлаш, альтернатив ёки жиноят-ҳуқуқий чаралар (медиатсия, пробация, жамоатчилик назорати, ижтимоий хизматлар)ни кенг қўллаш бўйича амалий таклифлар илгари сурилади. Шу орқали Мирўктамова вояга етмаганларга нисбатан индивидуал профилактика (*аниқ шахсга қаратилган тарбиявий таъсир, қайта тарбия, жиноят қайтарилмаслигига хизмат қилувчи чоралар*) билан бир қаторда умумий профилактика (*жамиятда болаларга инсоний муносабат, таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, болаларга нисбатан зўравонликка мурасисизлик муҳитини шакллантириш*)нинг ўзаро боғлиқ тизими шаклланишига алоҳида эътибор қаратади.

А.Х. Саидов масул муҳаррирлигида тайёрланган “*Bola huquqlari monitoringi*” ўқув-услубий қўлланмаси вояга етмаганлар ҳуқуқларини таъминлаш ва уларнинг бузилишининг олдини олишда миллий мониторинг тизимини ташкил этишга қаратилган комплекс манба ҳисобланади. Қўлланмада, аввало, бола ҳуқуқлари соҳасидаги миллий ва халқаро ҳуқуқий асослар, шу жумладан, БМТ конвенциялари, миллий қонунлар ҳамда давлат дастурлари таҳлил қилинади, кейин эса бола ҳуқуқлари мониторинги тушунчаси, мақсад ва вазифалари очиқ берилади. Муаллифлар мониторингнинг асосий вазифалари сифатида:

болалар ҳуқуқларига риоя этилиши тўғрисида ишончли маълумотлар тўплаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш;

давлат органлари, маҳаллий ҳокимликлар, таълим, тиббиёт ва ижтимоий хизмат кўрсатувчи муассасалар фаолиятини индикаторлар асосида кузатиш;

фуқаролик жамияти институтлари ва ОАВ иштирокини таъминлаш каби йўналишларни кўрсатадилар.

Ана шу модел вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий профилактикасини амалга ошириш учун институционал ва ахборот-ташкилий асос яратади: болаларга оид қарорлар қабул қилишда далилга асосланган ёндашув, хавф

²² “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенция. – БМТ Бош Ассамблеясининг 1989 йил 20 ноябрдаги 44/25-сон резолюцияси билан қабул қилинган. – Нью-Йорк, 1989.

²³ Болалар одил судловига оид Пекин қоидалари (Voyaga yetmaganlar odil sudloviga oid BMTning standart minimal qoidalar) // БМТ Бош Ассамблеясининг 1985 йил 29 ноябрдаги 40/33-сон резолюцияси билан қабул қилинган. – Нью-Йорк, 1985.

²⁴ Вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олишга оид Эр-Рияд йўриқномалари // БМТ Бош Ассамблеясининг 1990 йил 14 декабрдаги 45/112-сон резолюцияси билан қабул қилинган. – Нью-Йорк, 1990.

гурухларини барвақт аниқлаш ва улар билан мақсадли ишлар ташкил этиш имконини беради.

Юқоридаги маълумотлар таҳлилидан шуни англаш мумкинки, *З.Н.Эсанова* тадқиқоти, асосан, оилавий низоларни кўришда бола манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш орқали яқка профилактикага, *Мирўктамова* иши вояга етмаганлар одил судловини халқаро стандартларга мослаштириш орқали умумий ва махсус профилактикага, *А.Х.Саидов* таҳриридаги қўлланма эса бола ҳуқуқлари соҳасидаги миллий мониторинг тизимини йўлга қўйиш орқали тизимли умумий профилактикага хизмат қилади. Уларнинг умумий қирраси шундаки, барчаси бола шахсини мустақил ҳуқуқий субъект сифатида эътироф этиш, “*боланинг манфаатлари устуворлиги*” тамойилини ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг марказий ўқиға айлантириш зарурлигини илмий асослайди. Шу жиҳатдан мазкур манбалар вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва яқка профилактикасининг тушунча, шакллари ва субъектлар тизимини ишлаб чиқишда маҳаллий доктрина учун муҳим назарий-амалий асос ҳисобланади.

Умуман олганда, тадқиқот объекти сифатида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини турли йўналишларда – криминологик тавсиф ва детерминация (*Б.А. Умирзақов*), жиноят-ижроия ва ресоциализация босқичи (*А.А. Сайдуллоев, С.С. Култураева*), умумий ва индивидуал профилактиканинг назарий-амалий асослари (*И. Исмоилов, Н.Т. Исмоилов*), виктимологик ёндашув (*И.Ф. Зоирова, М.Х. Рустамбаев, С.С. Ниёзова*), шунингдек умумий профилактиканинг институционал ва ташкилий модели (*С.Б. Хўжақулов ва бошқалар*) кесимларида ёритиб беради. Бироқ ушбу ишлар, муайян даражада вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг ижтимоий-ҳуқуқий табиати, уларнинг жамоат хавфсизлигига таъсири ва умумий–махсус–яқка профилактика турлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни “*комплекс, яхлит тизим*” сифатида тўлиқ камраб олмаганини кўрсатади.

Шунингдек, ривожланган давлатлар ҳуқуқшунос олимларининг мазкур йўналишдаги илмий-назарий қарашларини таҳлил қилиш ҳам диссертацион тадқиқот учун муҳим методологик асос бўлиб хизмат қилади. Айниқса, Россия криминология мактаби ва унга яқин илмий анъаналар доирасида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикаси масаласига бир вақтнинг ўзида криминологик, маъмурий-ҳуқуқий ҳамда педагогик ёндашувларни ўзаро уйғун ҳолда қўллаган ҳолда ёндашилгани кузатилади.

Бу эса ушбу муаммони фақат жиноятчиликка қарши курашнинг ҳуқуқий чоралари эмас, балки тарбиявий, ижтимоий ва ташкилий омиллар билан чамбарчас боғлиқ бўлган кўп қиррали, мултидисциплинар феномен сифатида ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

Хусусан, *А.А.Бакаев*²⁵, *А.А.Беженцев*²⁶, *Н.И.Пишикина*²⁷, *Н.В.Валуйсков*²⁸, *А.И.Осинцев*²⁹, шунингдек, Беларусь ҳамда Европа тадқиқотчилари асарлари таҳлили

²⁵ Бакаев А.А. *Система профилактики правонарушений несовершеннолетних*: учеб. пособие. – М.: Логос, г. 2004.

²⁶ Беженцев А.А. *Система профилактики правонарушений несовершеннолетних*: учебное пособие. – М.: Флинта, г. 2012.

²⁷ Пишикина Н.И. *Правовые и методические вопросы профилактики правонарушений несовершеннолетних*: дис. ... канд. юрид. наук: г. 1998.

умумий ва якка профилактика категориялари мазмун жиҳатдан етарлича ривожланган, бироқ уларнинг шакллари ва субъектлар тизими бўйича илмий мунозаралар ҳануз долзарблигича қолаётганини кўрсатади³⁰.

А.А.Бакаев ўзининг “Система профилактики правонарушений несовершеннолетних” номли ўқув қўлланмаси ва бошқа илмий ишларида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини давлат ва жамият сиёсатининг узвий таркибий қисми сифатида, яъни босқичли (*макро, мезо ва микро даражаларни қамраб олувчи*) ягона комплекс тизим тарзида тавсифлайди³¹. Унингча, умумий профилактика – бутун жамият ва ҳудуд миқёсида криминоген омилларни камайтиришга қаратилган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуи бўлиб, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларини алоҳида гуруҳ сифатида эмас, балки умумий жиноятчилик феномени доирасида кўради. Якка профилактика эса аниқ вояга етмаган шахс ёки тор ижтимоий гуруҳ билан индивидуал ишлаш усуллари орқали амалга ошириладиган махсус-криминологик фаолият сифатида талқин этилади. Бунда педагогик коррекция, психологик ёрдам, оила билан манзилли ишлаш, пробация ва реабилитация механизмлари марказий ўринга чиқади.

А.А.Беженцев мазкур ёндашувни ривожлантириб, профилактика тизимини “кўп даражали, кўп субъектли ва кўп функцияли” таркибга эга ижтимоий-ҳуқуқий институт сифатида ифодалайди³². У умумий профилактиканинг шакллари жиноятчиликка қарши давлат дастурлари, шахарсозлик ва инфратузилмани “*жиноятчиликдан ҳимоялаш*” (CP TED) концепциясига мувофиқ режалаштириш, ОАВ ва рақамли платформалар орқали ҳуқуқий маданиятни ошириш, ёшлар сиёсатини такомиллаштириш билан боғлайди. Якка профилактикада эса хавф гуруҳидаги ўсмирларни эрта аниқлаш, уларни ҳисобга олиш, индивидуал профилактика карталари, “*кейс-менежмент*” (бир бола атрофида бир нечта идоралар иштирокида комплекс иш олиб бориш) каби шаклларга алоҳида урғу беради. Муаллифнинг фикрича, умумий ва якка профилактика ўртасидаги чегаралар назарияда аниқ белгиланмаган ҳолда, амалиётда субъектлар ўртасида ваколатлар такрорланиши, масъулиятнинг сусайиши ва статистик натижаларни формал қўлга киритиш каби муаммолар вужудга келади.

Н.И.Пишикина вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини ҳуқуқий ва методик жиҳатдан таҳлил қилиб, унинг назарий асосини, энг аввало, *норматив-ҳуқуқий муҳит* белгилашини таъкидлайди³³.

²⁸ Валуйсков Н.В. *Правовые проблемы предупреждения ювенальной преступности*: дис. ... канд. юрид. наук: – Ростов-на-Дону, г. 2003.

²⁹ Винниченко Е.О. *Профилактика правонарушений несовершеннолетних в Российской Федерации: административно-правовой аспект*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: – Тюмень: ТюмГУ, г. 2014. – 26 с.

³⁰ Мартынова В.В., Погодина Е.К., Донченко Д.О. Профилактика правонарушений учащихся: пособие для педагогов учреждений общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения. – г.Минск., г. 2019.

³¹ Бакаев А.А. *Система профилактики правонарушений несовершеннолетних*: учеб. пособие. – М.: Логос, г. 2004. – 218 с.

³² Беженцев А.А. *Система профилактики правонарушений несовершеннолетних*: учебное пособие. – М.: Флинта, 2012. – 295 с.

³³ Пишикина Н.И. *Правовые и методические вопросы профилактики правонарушений несовершеннолетних*: дис. ... канд. юрид. наук: г. 1998. – 253 с.

Унинг таснифига кўра, умумий профилактика вояга етмаганлар манфаатларини таъминлашга қаратилган конституциявий, фуқаролик, оилавий, меҳнат, таълим қонунчилигида акс этган қоидалар, давлат дастурлари, ҳудудий комплекс режалар орқали амалга оширилса, якка профилактика ички ишлар органлари, судлар, прокуратура, ижтимоий хизматлар ва таълим муассасаларининг аниқ ўсмирга нисбатан қўллайдиган индивидуал ҳуқуқий, тарбиявий ва реабилитацион таъсир чораларидан ташкил топади.

Муаллиф маъмурий-ҳуқуқий нуқтаи назардан профилактика субъектлари ўртасидаги ваколатлар тақсимоли ва уларнинг масъулиятини аниқ белгилаш зарурлигини илмий асослайди.

Н.В.Валуйсков ўзининг жинойтчиликнинг олдини олишга бағишланган тадқиқотида умумий профилактикани “*ижтимоий муҳитни соғломлаштиришга қаратилган макродаражадаги таъсир чоралари*” сифатида таърифлаб, якка профилактикани “*жинойт содир этиш хавфи юқори бўлган ёки девиант хулқ-атвор белгиларини намоён этган ўсмирлар билан индивидуал ишлаш тизими*” сифатида ажратади³⁴. У умумий профилактика доирасида аҳоли бандлигини таъминлаш, таълим сифатини ошириш, илм-маърифат ва маданиятни ривожлантириш каби умумдавлат вазифаларини жинойтчиликка қарши кураш билан органик боғлайди. Якка профилактикада эса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан бир қаторда, мактаб, оила, психологик хизматлар, нодавлат ташкилотлар ва маҳаллий ҳамжамиятларнинг ўрнини кучайтириш лозимлигини асослаб беради.

Е.О.Винниченконинг профилактикага маъмурий-ҳуқуқий ёндашуви шундан иборатки, у вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини, аввало, *давлат бошқаруви соҳаси* сифатида кўради³⁵. Муаллиф Россия Федерациясида амал қилаётган норматив-ҳуқуқий базани, жумладан, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларини профилактика қилишга оид федерал қонунлар, ҳукумат қарорлари ва ҳудудий дастурларни таҳлил қилади. Унинг фикрича, қонунчиликда профилактика турлари – *умумий, махсус* ва якка профилактика шартли равишда ажратилган бўлса-да, амалиётда чора-тадбирларнинг катта қисми ханузча оқибатларга эмас, балки алоҳида ҳолатларни “*юпитиш*”га қаратилган. Шу боис у сабаб ва шароитларни бартараф этишга йўналтирилган комплекс дастурларни кучайтириш, субъектлар ўртасидаги ахборот алмашинувини ҳуқуқий тарзда регламентлаш лозимлигини илгарир сурган.

Беларусь тадқиқотчилари *В.В.Мартынова, Е.К.Погодина* ва *Д.О.Донченко* мактаб муҳитидаги профилактика масаласини ўрганар экан, умумий профилактикани ўқувчи ёшлар ўртасида ҳуқуқий маданиятни ошириш, ижтимоий фаолликни кучайтириш, спорт-маданий тадбирлар, клублар ва тўғарақлар фаолияти орқали амалга ошириладиган “*оммавий педагогик таъсир*” деб баҳолайдилар.

³⁴ Валуйсков Н.В. *Правовые проблемы предупреждения ювенальной преступности*: дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, г. 2003. – С. 67-модда

³⁵ Винниченко Е.О. *Профилактика правонарушений несовершеннолетних в Российской Федерации: административно-правовой аспект*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. – Тюмень: ТюмГУ, 2014. – 26 с.

Якка профилактика эса синф раҳбари, ижтимоий педагог, мактаб психологи, ички ишлар органлари инспектори ва оила иштирокида муайян ўқувчи билан индивидуал ишлаш режалари, шахсий профилактика карталари, психокоррекцион суҳбатлар орқали намоён бўлади. Бунда мактаб профилактика тизимининг “ядро субъекти” сифатида кўрилади, қолган идора ва ташкилотлар унинг атрофидаги ҳамкорлар сифатида талқин этилади.

Англо-америка ва Европа криминологиясида умумий ва якка профилактикага мос тушунчалар кўпроқ “*primary / secondary / tertiary prevention*” модели орқали ифодаланади.

Бу ерда *primary prevention* барча болалар ва ёшлар учун соғлом ижтимоий муҳит яратиш, таълим сифатини ошириш, камбағаллик, ижтимоий тенгсизлик, дискриминация каби омилларни камайтиришга қаратилган умумий чораларни англатади. Унинг моҳияти бўйича умумий профилактика тушунчасига яқин экани кўринади. *Secondary prevention* эса хавф гуруҳидаги болалар ва ўсмирлар билан манзилли ишлашни назарда тутди – бу якка профилактиканинг моҳиятига мос келади. *Tertiary prevention* жиноят содир этган вояга етмаганларни қайта ижтимоийлаштириш, такроран жиноят содир этиш хавфини камайтиришга қаратилган реабилитацион чоралар тизимини қамраб олади. Ҳуқуқшунос олимлар мазкур модел орқали жиноятчиликка қарши кураш сиёсатини босқичма-босқич куриш, ресурсларни мақсадли тақсимлаш ва субъектлар ваколатини аниқлаш имкони яратилишини таъкидлайдилар³⁶.

Хусусан, АҚШда ювенал адлия ва жиноятчилик профилактикаси соҳасидаги етакчи ҳуқуқшунос-олимлар – Ф.Э. Зимринг, Б.К. Фелд, Д.М. Бишоп, К. Слобогин ва бошқалар асарларида жиноятчиликка қарши курашнинг *профилактика модели* криминал политика марказига кўтарилган. Улар АҚШнинг *Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention* (OJJDP) томонидан ишлаб чиқилган “*Comprehensive Strategy for Serious, Violent, and Chronic Juvenile Offenders*” концепциясига таяниб, ювенал адлия тизимини фақат жазо эмас, балки кенг қамровли профилактика моделига айлантириш зарурлигини илгари сурадилар³⁷.

Бу ёндашувда умумий (*general / primary*) профилактика – болалар ва ёшлар муҳитида ижтимоий-иқтисодий тенгсизликни камайтириш, таълим ва соғлиқни сақлаш хизматларини кенгайтириш, маҳалла ва оила институтларини қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқий маданиятни ошириш, дискриминация ва сегрегацияни камайтириш каби чора-тадбирлар мажмуи сифатида қаралади. Бу ерда профилактика жиноят содир этган шахсга эмас, балки келажакда жиноятчилик хавфини камайтирувчи макродаражадаги ижтимоий сиёсатга боғланади³⁸.

Б.Фелд ва Ф.Зимринг томонидан ювенал суд тизимининг интеллектуал тарихи ва ислохот йўналишлари таҳлилида, априори жазо тамойилига асосланган

³⁶ Fortea F.J.J. *La delincuencia juvenil: causas, prevención y medios de intervención* // UNODC. *Prevención de la delincuencia y la violencia juvenil: guía de políticas públicas*. – Viena–Ciudad de México, 2015 // EUCPN. *Prevention of juvenile delinquency and providing specific services to minor offenders who are not criminally responsible*. – Brussels, 2015.

³⁷ Youth Violence: A Report of the Surgeon General // Office of Justice Programs+3NCBI+3Office of Justice Programs+3

³⁸ Ўша манбаа: NCBI+1

“криминализацияланган ювенал адлия”дан воз кечиб, вояга етмаганларнинг ривожланиш хусусиятлари, психологияси ва қайта ижтимоийлашув имкониятларини эътиборга олган ривожланишга йўналтирилган профилактик моделини шакллантириш кераклиги илмий асосланади. Улар фикрича, АҚШда кейинги ўнйилликларда қабул қилинган қатор қонунлар (ювеналларни катталар судига ўтказиш, қатъий жазо сиёсатини кучайтириш) криминологик нуқтаи назардан янада юқори рецидивга олиб келган, шу боис умумий ва якка профилактика чоралари устувор усул сифатида қайта тикланиши лозим³⁹ дейди.

Шунингдек, К. Слобогин ва бошқа америкалик ҳуқуқшунослар ювенал адлияни “профилактика модели”га ўтказиш ғоясини ривожлантириб, жамоат хавфсизлигини таъминлашда эрта аралашув (*early intervention*), хавфни баҳолаш (*risk assessment*), индивидуал реабилитацион дастурлар, дифференцияланган пробация ва диверсия механизмларини асосий якка профилактика воситалари сифатида кўришади. Бунда жиноят содир этган ўсмирни жазолашдан кўра, унинг шахсий хусусиятлари ва муҳитини ўзгартиришга қаратилган психосоциал дастурлар марказий ўринга чиқади⁴⁰.

Шунингдек, Канада ва АҚШдаги жиноятчилик профилактикаси бўйича олимлар, жумладан Оттава университети профессори И. Waller ҳамда америкалик жамоат саломатлиги мутахассислари М. Rosenberg, J. Mercy ва бошқалар томонидан илгари сурилган “*public health model*” (жамоат саломатлиги модели) жиноятчиликка қарши курашни тиббий-ижтимоий аналогия асосида уч даражали профилактика тизимига ажратиб таҳлил қилади. Бу тизимда бирламчи (умумий) профилактика кенг аҳоли катламига йўналтирилган универсал чора-тадбирлар мажмуи сифатида, иккиламчи (якка) профилактика жиноят содир этиш хавфи юқори бўлган алоҳида шахслар ва “хавф гуруҳлари” билан индивидуал иш олиб бориш шаклида, учламчи (реабилитацион) профилактика эса жиноят содир этган шахсларнинг реабилитацияси ва ресоциализацияси орқали уларнинг такроран ҳуқуқбузарлик содир этишининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар сифатида изоҳланади⁴¹. Мазкур жамоат саломатлиги модели доирасида жиноий хулқ-атвор фақат ҳуқуқий “айб” ёки индивидуал ирода намоёни сифатида эмас, балки биологик, психологик ва ижтимоий омиллар ўзаро таъсири натижасида шаклланадиган, шу боис давлат, жамият ва оиланинг узлуксиз ва комплекс профилактик сиёсатини талаб этувчи ижтимоий-биопсихологик феномен сифатида талқин этилади⁴².

Юқорида кўриб чиқилган ҳуқуқшунос олимларнинг илмий-назарий қарашларини таҳлил этиш шунни кўрсатадики, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка

³⁹ Barry C. Feld “Juvenile Justice” // Centennial Professor of Law Emeritus, University of Minnesota Law School. A version of this chapter will be published as Competence and Culpability: Delinquents in Juvenile Court, Youth in Criminal Court, 102 Minn. L. Rev. (forthcoming 2017). P. 329.

⁴⁰ A Prevention Model of Juvenile Justice: The Promise of Kansas v. Hendricks for Children // Christopher Slobogin “Vanderbilt University Law School”.

⁴¹ Waller, I.; Sansfaçon, D. *Investing Wisely in Crime Prevention: International Experiences*. — Washington, DC: U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Assistance, 2000 // Waller, I. *Less Law, More Order: The Truth about Reducing Crime*. — Westport: Praeger, 2006 // Krug, E. G.; Dahlberg, L. L.; Mercy, J. A.; Zwi, A. B.; Lozano, R. *World Report on Violence and Health*. — Geneva: World Health Organization, 2002.

⁴² Rosenberg, M. L.; Mercy, J. A. *Assaultive Violence* // Rosenberg, M. L.; Fenley, M. A. (eds.). *Violence in America: A Public Health Approach*. — New York: Oxford University Press, 1991 // <https://archive.org/details/violenceinameric0000unse>

профилактикаси билан боғлиқ масалалар ҳам миллий, ҳам хорижий ҳуқуқий доктринада жамиятнинг турли соҳалари ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи интеграл, мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий институт сифатида талқин этилмоқда. Жумладан, *Б.А. Умирзақов, Н.Т. Исмоилов, С.Б. Хўжақуловлар* жиноий ҳуқ-атвор детерминациясига таянган ҳолда умумий, махсус, якка ҳамда виктимологик профилактикани ўзаро боғлиқ, кўп даражали “*ягона тизим*” сифатида асослаб берадилар. Жиноят-ижроия босқичидаги тарбиявий-реабилитацион механизмларни *А.А. Сайдуллоев* ва *С.С. Култураева* тадқиқ этиб, озодликдан маҳрум қилиш жазосини вояга етмаганлар учун иккиламчи профилактиканинг институционал ҳалқаси сифатида ёритадилар. Виктимология ва жиноят-процессуал ҳуқуқ соҳасида *Ф.М. Мухитдинов* ҳамда *И.Ф. Зоирова* жабрланувчининг ҳуқуқий мақоми, виктим ҳуқ-атвор ва стигматизация муаммоларини таҳлил этар экан, умумий ва якка профилактиканинг гуманистик, *child-friendly* йўналишини очиб берадилар. Бола ҳуқуқлари ва ювенал адлияга оид *З.Н. Эсанова, Ф. Мирўктамова* ҳамда *А.Х. Саидов* таҳриридаги ишлар бола манфаатлари устуворлиги, одил судлов ва миллий мониторинг тизими орқали манзилли профилактикани кучайтириш зарурлигини кўрсатади. Шу билан бирга, *А.А. Бакаев* ва бошқа рус-евроосиёлик муаллифлар профилактикани макро, мезо ва микро даражаларни қамраб олган кўп субъектли тизим сифатида моделлаштиради, *F.E. Zimring, B.C. Feld, I. Waller, M. Rosenberg, J. Mercy* каби англо-америка олимлари “*primary / secondary / tertiary prevention*” ва “*public health model*” орқали вояга етмаганлар профилактикасини жамият ривожланиши ва жамоат саломатлиги сиёсати билан интеграция қилади.

Юқорида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикасига оид тушунча, шакллари ҳамда субъектлар тизими масалалари маҳаллий ва хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг илмий-назарий қарашлари асосида таҳлил этилди ва уларнинг методологик аҳамияти очиб берилди. Энди эса мазкур масала доирасида ривожланган давлатлар қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган ижобий тажрибаларни қиёсий-ҳуқуқий тарзда ўрганиш ушбу параграфнинг илмий-назарий салоҳиятини янада чуқурлаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, мантикий давом сифатида миллий қонунчиликда вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикасига оид нормалар мазмунини таҳлил қилиш орқали амалда мавжуд ҳуқуқий бўшлиқлар ва ножўя коллизияларни аниқлаш, уларни бартараф этишга қаратилган илмий жиҳатдан асосланган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш имкони яратилади.

Бугунги кунда ривожланган давлатлар қонунчилигида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси алоҳида “*ёшлар адлияси*” ва “*болаларни ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоя қилиш*” тизимлари орқали комплекс тарзда тартибга солинади. Бу тизимларда профилактика фақат жиноят содир этилганидан кейинги репрессив таъсир сифатида эмас, балки жамият ривожланишининг узвий қисми, бола ҳуқуқлари ва манфаатларини таъминлашга қаратилган узлуксиз ижтимоий-ҳуқуқий сиёсат сифатида талқин этилади.

Аввало, *Россия Федерацияси* қонунчилигида 24.06.1999 йилда қабул қилинган 120-ФЗ сонли “*Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних*” Федерал қонуни ўсмирлар билан боғлиқ профилактика фаолиятини

яхлит ҳукуқий институт сифатида шакллантиргани қайд этилади⁴³. Қонуннинг 2-моддасида профилактика фаолиятининг асосий вазифалари ва принциплари, 4-моддасида эса профилактика тизимига қирувчи орган ва муассасалар (*вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар, ижтимоий ҳимоя, таълим, соғлиқни сақлаш, меҳнат, ички ишлар органлари, жазони ижро этиш муассасалари ва ҳ.к.*) аниқ кўрсатилган. Шу билан бирга, 5–8-моддаларда индивидуал профилактик иш олиб бориладиган шахслар категориялари, уларга нисбатан иш бошлаш асослари, муддатлари ва ушбу шахсларнинг ҳуқуқлари белгиланиб, “*индивидуал профилактика иши*” тушунчаси қонун даражасига кўтарилган.

Бу ҳолат Россия қонунчилигида умумий (макроижтимоий) ва якка (индивидуал) профилактика ўртасидаги функционал фарқни аниқ белгилашга хизмат қилади.

Германияда ўсмирлар жиноятчилигининг умумий ва якка профилактикаси, аввало, Ижтимоий кодекснинг VIII китоби – Sozialgesetzbuch VIII “*Kinder- und Jugendhilfe*” (СГБ VIII – “*Болалар ва ёшлар ёрдами тўғрисида*”) доирасида ҳуқуқий тартибга солинади⁴⁴.

Мазкур қонуннинг 1-параграфида ҳар бир ёш шахснинг ривожланиш ва тарбия олиш ҳуқуқи ҳамда давлатнинг ушбу ҳуқуқни таъминлаш бўйича мажбурияти белгилаб қўйилган, 2–3-параграфларида эса ёшлар ёрдамининг асосий вазифалари, эркин ва давлат ёшлар хизмати субъектлари тизими мустаҳкамланган. Шунингдек, *умумий профилактика* мактабдан ташқари таълим, маданий-спорт тўғарақлари, ёшлар марказлари, ота-оналар учун маслаҳат хизматлари ва кенг қамровли ижтимоий дастурлар орқали амалга оширилса, *якка профилактика* “*Hilfen zur Erziehung*” (тарбияга ёрдам) институти орқали – аниқ бола ва оила билан психо-социал иш, патронаж, вақтинча жойлаштириш, реабилитация дастурлари кўринишида амалга оширилади.

Асосий субъект – ёшлар хизмати идораси (Jugendamt) бўлиб, у мактаблар, полиция, судлар ва соғлиқни сақлаш муассасалари билан мажбурий идоралараро ҳамкорликка жалб этилган.

Англия ва Уэльс ҳуқуқ тизимида 1998 йилги *Crime and Disorder Act* (Жиноят ва тартиббузарлик тўғрисидаги қонун) ёшлар адлияси тизимида принципаал янги мақсадни белгилади: 37-бўлимга кўра, “*ёшлар адлияси тизимининг асосий мақсади болалар ва ўсмирлар томонидан ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишдан иборат*” деб қонуний тарзда мустаҳкамланган⁴⁵. Мазкур қонун маҳаллий ҳокимиятлар ва полицияга жиноятчилик, жумладан, ўсмирлар жиноятчилигининг умумий профилактикаси бўйича қўшма стратегиялар ишлаб чиқиш мажбуриятини юклайди. Қонун асосида Ёшлар адлияси кенгаши (Youth Justice Board) ва маҳаллий “Youth Offending Team” (YOT)лар ташкил этилиб, улар таркибига полиция, пробация, таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизмат органлари вакиллари киритилади.

⁴³ Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: Федеральный закон Российской Федерации от 24 июня 1999 г. № 120-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 1999. – № 26. – Ст. 3177 // <https://normativ.kontur.ru/>

⁴⁴ Sozialgesetzbuch (SGB). Achtes Buch : Kinder- und Jugendhilfe : Gesetz vom 26. Juni 1990 (BGBl. I S. 1163): in der jeweils geltenden Fassung. – Berlin : Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, aktueller Stand // <https://www.gesetze-im-internet.de/>

⁴⁵ Crime and Disorder Act 1998. Part III : Youth Justice. – 1998. – 37 s. (Principal aim of the youth justice system – s. 37). – Official text available on the UK legislation portal // <https://www.legislation.gov.uk/>

ҲОТлар аниқ вояга етмаганга нисбатан яқка профилактик чоралар – ресторатив адлия жараёнлари, пробация, индивидуал қайта тарбия дастурлари, руҳий саломатлик хизматига йўналтириш ва оила билан комплекс иш олиб бориш каби механизмларни амалга оширади.

АҚШ қонунчилигида вояга етмаганлар жиноятчилиги профилактикаси федерал даражада 1974 йилда қабул қилинган ва 2018 йилда тубдан янгиланган “*Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act*” (JJDPА) орқали тартибга солинади⁴⁶. Мазкур қонуннинг мақсади – ўсмирлар жиноятчилиги муаммосини комплекс ва мувофиқлаштирилган ёндашув асосида ҳал этиш, штатларга федерал маблағ ажратар экан, ўз навбатида улардан жиноят адлияси тизимидаги вояга етмаганлар учун қатор “*ядро кафолатлари*”ни (*deinstitutionalization of status offenders, камталардан ажратиб сақлаш, камталар билан алоқани чеклаш ва ирқий тенгсизликни камайтириш*) таъминлашни талаб қилади. JJDPА доирасида умумий профилактика федерал грантлар орқали жамоат даражасидаги дастурлар (*мактабдан чекиниш, оилавий зўравонлик, наркомания, меҳнат бозорига киришдаги тўсиқлар каби хавф омилларини камайтириш*)ни қўллаб-қувватлашга қаратилган бўлса, яқка профилактика штат қонунчилиги асосида *diversion* дастурлари, пробация, реабилитация ва оила билан индивидуал иш шаклларида амалга оширилади.

Қонунда профилактика дастурларининг “*исботланган самарадорликка эга (evidence-based)*” бўлиши алоҳида шарт сифатида кўрсатилгани унинг илмий-эмпирик асосга таянадиганидан далолат беради.

Францияда узок йиллар амал қилган 1945 йилги “*вояга етмаганлар жиноятчилиги тўғрисида*”ги ордонанс ўрнига 2019 йил 11 сентябрдаги 2019-950-сон Ординанс ва 2021 йил 26 февралдаги 2021-218-сон Қонун билан “*Code de la justice pénale des mineurs*” (CJPM – *Вояга етмаганлар жиноят одил судлови кодекси*) қабул қилинди⁴⁷. Янги кодекс умумий принцип сифатида “тарбиявий таъсирни репрессив таъсирдан устувор қўйиш”, ёшга қараб жавобгарликнинг юмшатилиши, ихтисослашган суд органлари ва 13 ёшгача бўлган болалар учун жинсий оқибатларни чеклаш тамойилларини мустақкамлайди.

Кодексда жиноят ишларини қўришнинг соддалаштирилган ва тезлаштирилган тартиби, бироқ шу билан бирга судья, адвокат ва тарбиячи иштирокидаги узлуксиз тарбиявий назорат (*принцип “bir voyaga етмаган – bir судья – bir тарбиячи”*) талаб этилади. Индивидуал профилактика CJPMда таълимий чоралар (*mesures éducatives*), пробация, жамоат ишлари, реабилитация марказларига жойлаштириш каби воситалар билан ишончли ҳуқуқий асосга эга.

Испанияда вояга етмаганлар адлияси соҳасидаги асосий меъёрий ҳужжат – 2000 йил 12 январдаги 5/2000-сон “*Ley Orgánica reguladora de la responsabilidad penal del menor*” тўғрисидаги қонун ҳисобланади⁴⁸.

⁴⁶ Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act of 1974 : as amended by Juvenile Justice Reform Act of 2018 (Public Law 115-385). – Washington, DC : U.S. Congress, 2018. – 1 т.

⁴⁷ Ordonnance n° 2019-950 du 11 septembre 2019 portant partie législative du Code de la justice pénale des mineurs ; Loi n° 2021-218 du 26 février 2021 ratifiant l’ordonnance // Journal Officiel de la République Française. – 2019–2021. – Texte consolidé du Code de la justice pénale des mineurs.

⁴⁸ Ley Orgánica 5/2000, de 12 de enero, reguladora de la responsabilidad penal de los menores: texto consolidado. – Madrid: Boletín Oficial del Estado, 2000 (*con últimas modificaciones*).

Қонуннинг 1-моддасига кўра, у 14–18 ёшдаги шахсларнинг жиноий жавобгарлигини тартибга солади, зарур ҳолларда 18–21 ёшдаги ёшлар учун ҳам қўлланилиши мумкин. Мазкур органик қонун формал жиҳатдан санкцияловчи меъёрий ҳужжат бўлса-да, унинг мазмуни таълимий ва тарбиявий характердаги чораларни устувор қилади: *жамоат ишлари, таълим ва касб-ҳунар дастурларига мажбурий жалб этиши, оила билан терапевтик иш, реабилитация марказларига жойлаштириши ва х.к.* Шундай қилиб, Испания моделида ҳам *якка профилактика* жиноят одил судлови доирасида болани жамиятга қайта интеграция қилишга қаратилган таълимий дастурлар орқали амалга оширилади, умумий профилактика эса болаларни ҳимоя қилиш, таълим ва зўравонликка қарши комплекс қонунлар тизими билан таъминланади.

Қиёсий таҳлил шуни кўрсатадики, ривожланган давлатлар қонунчилигида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси ўзаро боғлиқ икки даражада – ижтимоий сиёсат ва жамоат хавфсизлиги даражасидаги макро чоралар (умумий профилактика) ва аниқ ўсмир билан индивидуал кейс-менежмент асосида ишлаш (якка профилактика) сифатида ҳуқуқий жиҳатдан институционаллашган. Россия 120-ФЗ қонуни профилактика субъектлари ва индивидуал ишлар тартибини алоҳида белгиласа, Германия СГБ VIII ижтимоий ёрдам ва тарбия ёрдами институтини марказий ўринга қўяди, Англия–Уэльсда Crime and Disorder Act 1998 ёшлар адлияси тизими мақсадини тўғридан-тўғри “профилактика” билан боғлайди, АҚШда JJDPА федерал даражада илмий асосланган профилактика дастурларини молиявий жиҳатдан рағбатлантиради, Франция CJPM эса “тарбиявий устуворлик” тамойилини кодекс даражасида мустаҳкамлайди, Испания 5/2000-сон Органик қонунида таълимий чораларни жавобгарликнинг асосий шакли сифатида белгилайди. Ушбу ҳуқуқий моделлар миллий қонунчиликда вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси тушунчаси, шакллари ва субъектлар тизимини такомиллаштириш учун муҳим қиёсий-ҳуқуқий мезон вазифасини бажаради.

Юқоридаги хорижий давлатларнинг таҳлилидан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 29 сентябрдаги ЎРҚ-263-сон “*Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида*”ги Қонуни⁴⁹ мустақилликнинг дастлабки босқичида вояга етмаганлар билан ишлаш соҳасидаги махсус комплекс қонун сифатида катта амалий аҳамият касб этди. Унда вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тизими, якка тартибдаги профилактика ишлари, ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш марказлари ва ихтисослаштирилган таълим-тарбия муассасаларига жойлаштириш тартиби ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинган.

Бироқ янги Ўзбекистон шароитида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда, жумладан, 2014 йил 14 майда қабул

⁴⁹ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 29 сентябрдаги ЎРҚ-263-сон “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси // <https://lex.uz/docs/1685726>

килинган “Хуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”⁵⁰ги Қонунда профилактиканинг умумий, махсус, якка тартибдаги ва виктимологик турлари ягона тизим сифатида қайта ифодаланди. Шу билан бирга, болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича миллий институтлар – Болалар омбудсмани, Болалар масалалари бўйича миллий комиссия, ҳудудий комиссиялар ва бошқа тузилмалар ташкил этилди. Давр ва макон ўзгариши, рақамли муҳитнинг болалар ҳаётига чуқур кириб келиши мазкур соҳадаги меъёрий базани замонавий халқаро стандартлар билан уйғунлаштиришни талаб этмоқда. Қуйида биз *“Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”*ги ЎРҚ-263-сон Қонунида вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий ва якка профилактикаси тушунчаси, шакллари ва субъектлар тизими билан боғлиқ асосий ҳуқуқий бўшлиқлар муаммо сифатида бирин-кетин таҳлил этилади ва уларни бартараф этиш юзасидан моддалар бўйича илмий асосланган таклифлар келтирилади:

биринчидан, *умумий ва якка профилактика тушунчаларининг аниқ ва уйғун юридик таърифлари йўқлиги. Хусусан, амалдаги ЎРҚ-263-сон Қонун 3-моддада “вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси” ҳамда “якка тартибдаги профилактика иши” тушунчаларини белгилайди, аммо умумий профилактикани алоҳида қонуний таъриф сифатида ажратмайди. Ушбу тушунча тежамкор тарзда, профилактика тизимини тавсифлаш доирасида тилга олинади, холос. Шу боис амалиётда вояга етмаганлар билан ишлашда макродаражадаги (ҳудуд, мактаб, маҳалла даражасидаги) умумий профилактика тадбирлари билан микродаражадаги якка тартибдаги ишнинг чегаралари ноаниқ бўлиб қолмоқда.*

Бошқа томондан, 2014 йилги *“Хуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”*ги Қонунда профилактика тизими бир бутун концепция сифатида белгиланиб, унда умумий, махсус, якка тартибдаги ва виктимологик профилактика аниқ фарқлаб қўйилган. Бу ҳолат икки базавий қонун ўртасида *категориал диссонанс* келтириб чиқаради: умумий тушунчалар бир қонунга *“тигизлашган”*, иккинчиси эса болаларга оид махсус соҳа бўлса-да, ушбу тизимни тўлиқ акс эттирмайди.

Ривожланган давлатлар амалиёти шундай ноаниқликларга йўл қўймасликка интилади. Масалан, Россия Федерациясининг 1999 йил 24 июндаги 120-ФЗ-сон *“Вояга етмаганлар назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликларининг профилактикаси тизими асослари тўғрисида”*ги Федераль Қонунида профилактика тизимининг мақсади, вазифалари, субъектлари ва якка (*индивидуал*) профилактика иши тушунчалари алоҳида моддаларда чуқур ёритилган, умумий профилактика эса ижтимоий-иқтисодий, тарбиявий ва ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуи сифатида таърифланади. БМТнинг 1990 йилдаги Эр-Рияд йўриқномаларида эса ўсмирлар жиноятчилиги профилактикаси жамият ривожланиш сиёсати билан боғлиқ узлуксиз жараён сифатида талқин этилиб, индивидуал иш умумий ижтимоий-таълимий чоралар контекстида қаралади.

Юқоридаги ҳуқуқий бўшлиқни бартараф этиш мақсадида *“Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”*ги

⁵⁰ Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон “Хуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси // <https://lex.uz/docs/2387357>

Қонуннинг 3-моддасининг концептуал аппаратини янгилаш орқали янги қисмлар киритиш мақсадга мувофиқ. Бунда:

а) *“Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг умумий профилактикаси” — шахсга боғланмаган ҳолда муайян ҳудуд, таълим муассасаси, маҳалла ёки аҳоли гуруҳлари даражасида амалга ошириладиган ижтимоий, педагогик, ҳуқуқий ва ташкилий-бошқарув чора-тадбирлари мажмуи сифатида таърифланиши. Унга ҳуқуқий маърифат, таълим дастурлари, оила ва маҳалла институтини қўллаб-қувватлаш, оммавий маданий-спорт тадбирлари, меҳнат ва бандликни таъминлаш кабилар кириши аниқ кўрсатилиши;*

б) *“Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарликларининг якка профилактикаси” тушунчаси амалдаги «якка тартибдаги профилактика иши» таърифини сақлаган ҳолда, унга **индивидуал реабилитация ва ресоциализация** режасини ишлаб чиқиш, кўп тармоқли (психолог, педагог, инспектор, шифокор ва бошқ.) гуруҳ асосида иш олиб бориш зарурати ҳақида қўшимча нормалар киритилиши.*

Бу билан ЎРҚ-263-сон Қонуннинг тушунчалар блоки 2014 йилги “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонундаги тизим билан методологик уйғунлашади, шу билан бирга, болаларга оид ихтисослашган хусусиятлар сақланади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, таклиф этилаётган ўзгартиш ва кўшимчалар вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси соҳасидаги субъектлар тизимини замонавий талаблар асосида қайта тузишга, уларнинг вазифа ва ваколатларини аниқ чегаралашга хизмат қилади.

Профилактика субъектларини марказий давлат органлари, умумий профилактика иштирокчилари, махсус ва якка профилактика субъектлари ҳамда фуқаролик жамияти институтлари тоифаларига ажратиш идоралараро парчаланишни камайтиради, масъулиятни аниқлаштиради. Болалар масалалари бўйича миллий комиссия ва Болалар омбудсманининг ҳуқуқий мақомини алоҳида модда орқали мустаҳкамлаш эса бола манфаатларини таъминлашга қаратилган давлат сиёсатини стратегик даражада мувофиқлаштириш, назорат ва жамоатчилик ҳисобдорлигини кучайтиришга хизмат қилади.

Якка профилактика ишларида “кейс-конференция” механизмининг қонун даражасида жорий этиш эса ҳар бир вояга етмаган шахс билан ишлашни индивидуал режалаштириш, идоралараро ҳамкорликни функционал асосда таъминлаш ва бола ҳуқуқларини “дўстона адолат” стандарти асосида кафолатлаш имконини яратади.